

Герасименко Юлія Сергіївна
здобувачка магістерського рівня вищої освіти
за спеціальністю А4.03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта)

Науковий керівник:
Стародубець Г.М., доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії
Житомирський державний університет ім. І.Франка

КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКІ ТОВАРИСТВА 1920–1930-Х РР.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Упродовж останніх десятиліть українська історична наука демонструє стаłe зростання уваги до культурно-мистецьких товариств 1920–1930-х рр. Радянської України як до важливої інституційної форми організації літературно-мистецької інтелігенції, інструмента культурного будівництва й засобу ідеологічного контролю. Якщо в радянській історіографії такі об'єднання переважно розглядалися в руслі «успіхів соціалістичного культурного будівництва» та «розвитку соціалістичного реалізму», то сучасні дослідження зосереджуються на поліфункціональному характері цих інституцій: від каналів українізації та модернізації до простору внутрішньої опозиції й національно орієнтованого культурного проекту.

Історіографія культурно-мистецьких товариств 1920–1930-х рр. в українському контексті демонструє зміщення дослідницьких оптик: від ідеологічно заданих оцінок і фрагментарних довідкових нарисів до міждисциплінарних студій, що реконструюють інституційну динаміку, мережеву взаємодію, медіальність і регіональну специфіку культурних середовищ. Після 2014 року, на тлі деокупаційного перегляду канону й активізації джерельної бази, помітно зростає інтерес до порівняльного аналізу східно- й західноукраїнських середовищ, ролі діаспорних осередків та переосмислення радянської політики культурного менеджменту як інструменту контролю за творчими об'єднаннями. На наш погляд, саме ця зміна оптики – від «історії ідей» до «історії інституцій і практик» – дає змогу по-новому побачити культурно-мистецькі товариства як живі соціальні організми, а не лише як фон для «великих» політичних процесів.

Об'єктом пропонованого історіографічного огляду є культурно-мистецькі товариства радянської України 1920–1930-х рр.: літературні організації «Гарт», «Плуг», ВАПЛІТЕ, ВУСПП, «Ланка»/«МАРС», мистецькі об'єднання МАРС, АХЧУ, ОСМУ тощо, що діяли на території УСРР. Предметом – інтерпретація їхніх функцій у вітчизняній та зарубіжній історіографії: як структур радянської культурної політики, як середовищ формування національної еліти, як майданчиків художнього експерименту й елементів ширшого феномену «розстріляного відродження».

Мета дослідження – окреслити основні етапи, провідні концепти й дискусійні поля історіографії проблеми, зі спеціальним наголосом на функціональній інтерпретації культурно-мистецьких товариств у контексті трансформації сучасних підходів до історії радянської України.

Щоб уникнути надто загального бачення, важливо чітко окреслити, що саме розуміється під культурно-мистецькими товариствами міжвоєнної доби. Йдеться не лише про «гучні» літературні

угруповання, а й про широку гаму акторів: хорові товариства, музичні об'єднання, художні й театральні осередки, студентські й фахові спілки, аматорські гуртки при читальнях, клубах, школах. У західноукраїнському просторі до таких структур належали, зокрема, музичне товариство ім. М. Лисенка у Львові, хорові товариства «Боян», осередки «Просвіти», що поєднували культурно-освітню, мистецьку й національно-виховну роботу.

У радянській Україні 1920-х–початку 1930-х цю нішу заповнювали, з одного боку, організації на кшталт «Плугу», «Гарту», ВАПЛІТЕ, ВУСПП, а з іншого – художні, театральні та музичні об'єднання при клубах, заводах, вищих навчальних закладах, пов'язані з політикою культурного будівництва. Спільним для цих структур було те, що вони поєднували принаймні чотири виміри діяльності: творчий (вироблення нових форм мистецтва), освітньо-просвітницький (робота з публікою), організаційний (інституційне оформлення середовища) та ідентифікаційний (конструювання уявлень про «свою» спільноту й культуру).

Перший важливий блок історіографії становлять праці, присвячені партійно-державній політиці щодо літературно-мистецької інтелігенції. Брошура М. Шиповича «Партійно-радянське керівництво і літературно-мистецька інтелігенція України: 20-ті роки XX ст.» [1] стала однією з перших спроб цілісно показати механізми політичного контролю над творчими об'єднаннями, поєднавши аналіз партійних рішень із характеристикою конкретних практик «керівництва мистецтвом».

У співавторській праці Т. Комаренко та М. Шиповича [2] ця проблематика була розгорнута в ширший контекст «влади й літературно-мистецької інтелігенції», а культурно-мистецькі товариства вперше системно розглянуто як посередницькі структури між партійно-радянським керівництвом та творчими середовищами.

Монографія Ю. Телячого про українську літературно-мистецьку інтелігенцію в національно-культурному відродженні 1917–1921 рр. [3] формує важливий «передісторичний» горизонт дослідження: саме в добу революції та ранньої більшовицької влади закладаються моделі взаємодії митців і влади, що пізніше були інституціоналізовані в культурно-мистецьких товариствах УСРР 1920-х рр. Подальший розвиток цієї проблематики простежується в працях, присвячених соціальному портрету інтелігенції [6; 7], культурному будівництву [19; 21] та політиці українізації [15; 18], де культурно-мистецькі організації вже постають як один із ключових інструментів реалізації й водночас згортання цієї політики.

Суто літературознавчі синтетичні роботи, насамперед навчально-методичний посібник «Історія української літератури XX століття» І. Родіонової [4], а також класична праця А. Лейтеса та М. Яшека «Десять років української літератури (1917–1927)» [5], закріпили уявлення про 1920-ті рр. як період високої динаміки літературних угруповань. Вони фіксують мережу організацій («Гарт», «Плуг», «Ланка»/«МАРС», ВАПЛІТЕ, ВУСПП тощо), але питання їхніх інституційних функцій (репрезентативної, виховної, комунікативної, ідеологічної) залишаються переважно «зашитими» в описах літературних дискусій, персоналій і напрямів [4; 5; 10]. Саме тому для

історіографії принципово важливими є ті дослідження, де до аналізу цих структур застосовано категоріальний апарат соціальної історії, історії інституцій та культурології.

Ключем до «конкретизації» проблеми стають студії, у яких культурно-мистецькі товариства розглядаються як особливий тип соціокультурних інституцій. Соціальний вимір інтелігенції 1920–1930-х рр. ґрунтовно проаналізовано в монографії Г. Касьянова [6], колективній праці «Нариси історії української інтелігенції» [7] та низці досліджень про українську художню інтелігенцію як історіографічне явище [16]. Ці роботи сформували уявлення про культурно-мистецькі товариства як простір, де перетинаються соціальний, національний і ідеологічний виміри діяльності інтелігенції, але питання функцій конкретних організацій (професійного гуртування, ідеологічної селекції, культурного посередництва між центром і периферією тощо) переважно залишалося периферійним.

Якщо узагальнити наявні підходи, сучасна історіографія дає змогу виокремити принаймні чотири ключові функції культурно-мистецьких товариств радянської України 1920–1930-х рр.

По-перше, комунікативно-організаційну: товариства виступали майданчиками горизонтальної взаємодії авторів, критиків, редакцій, театральних колективів, а також інструментами добору «своїх» кадрів для участі в культурному проекті УСРР.

По-друге, просвітницько-освітню: через клуби, «хати-читальні», гуртки, студії вони залучали до читання й участі в мистецькому житті нові соціальні групи, реалізуючи завдання українізації та ліквідації неписьменності.

По-третє, ідеологічно-дисциплінарну: саме в межах організацій вироблялися критерії «класової правильності», відбувалося маркування «ухилів» та лояльності, що добре простежується в працях, присвячених політиці ВКП(б) щодо української культури.

Нарешті, по-четверте, націєтворчу: низка дослідників показує, що, попри контроль із боку центру, ці структури залишалися простором формування модерної української ідентичності, укоріненої в мові й локальних культурних практиках, що особливо підкреслюється в роботах про «розстріляне відродження» та «національне за формою, соціалістичне за змістом».

Важливим кроком до «функціоналізації» підходів стали праці О. Собачко, присвячені еволюції літературних об'єднань 1920-х рр. як частині радянського культурного проекту [9]. Дослідниця показала, як «горизонтальні» ініціативи митців поступово інкорпоруються в «вертикаль» партійного контролю, а також окреслили основні етапи переходу від організаційного плюралізму до монополії Спілки радянських письменників. У оглядовій роботі І. Телегуз культурно-мистецькі товариства інтерпретуються як активні суб'єкти суспільно-політичного життя, а не лише як «об'єкти» ідеологічних впливів [14].

Окремий історіографічний пласт становлять дослідження політики українізації та «культурного будівництва», у яких культурно-мистецькі товариства розглядаються як інструмент «національного за формою, соціалістичного за змістом» культурного проекту. У таких працях, як студія Д. Бачинського про інтелігенцію в українізаційних процесах [15] чи розвідки Г. Єфіменка та Ю. Ярича про національно-культурну політику ВКП(б) щодо радянської України [17], простежено

суперечливе поєднання модернізаційних і репресивних аспектів цієї політики. Проте й тут функції конкретних літературних і мистецьких товариств здебільшого згадуються побіжно, крізь призму загальної культурної політики.

Для радянської України 1920-х реперна історіографічна лінія відтворює конкуренцію літературних і мистецьких об'єднань («Плуг», «Гарт», ВАПЛІТЕ, ВУСПП, авангардні угруповання) і перетікання кадрів між ними, що описується не тільки як стильова полівалентність, а й як боротьба за організаційні ресурси, видання, програми й доступ до офіційних майданчиків. У сучасній українській науці такі процеси дедалі частіше читаються через інституційно-мережеву оптику, що поєднує історію ідей та соціальну історію літератури. Важливо, що нові дослідження рухаються від опису «шкіл» (ВАПЛІТЕ vs ВУСПП) до аналізу того, як конкретні організаційні механізми – членство, внутрішні дискусії, видавничі програми, участь у кампаніях українізації, інтеграція до клубного руху – формували репертуар можливих дій для митців. Системний огляд українських літературних організацій другої половини 1920-х рр. на матеріалі профільних журналів і програмних текстів демонструє, як відбувалися організаційні модифікації футуризму, як ВАПЛІТЕ конструювало альтернативу «масовізму» й «пролетлітературі», та як у кінці десятиліття централізація й ідеологічний тиск поступово згортали різноманіття.

На рівні джерелознавства після 2015 року з'являються огляди, що трактують саму періодику 1920–поч. 1930-х як історіографічний феномен. Стаття Т. Опришко акцентує на тому, що літературно-художні журнали й альманахи міжвоєнної доби треба розглядати не лише як джерело для історії літератури, а і як ключ до реконструкції мережі культурно-мистецьких товариств: за сторінками оголошень, хронік, рецензій простежуються «маршрути» мандрівних труп, гастролі хорів, кампанії зі збору коштів, полеміки між різними осередками [9]. У цьому сенсі цифровізація періодики й поява відкритих репозитаріїв створюють якісно нові можливості для дослідника: те, що раніше фіксувалося як поодинокі згадки, тепер можна бачити як цілісні мережі й довгі траєкторії взаємодії.

Нарешті, у нових навчальних і узагальнюючих виданнях з історії української державності й культури 1920–1930-ті постають як «вузол» модернізації та монополізації культурної політики, у якому творчі товариства одночасно були майданчиками інновацій і полем стандартизації, що наближало їх до підпорядкування офіційним спілкам наприкінці 1930-х. Така рамка полегшує інтеграцію мистецьких груп у ширший наратив політичної історії й політики пам'яті, але водночас несе ризик надто швидкої «телескопізації» досвіду: за великими сюжетами модернізації й тоталітаризації може знову загубитися конкретна людська й інституційна історія окремих товариств. Саме тому, на нашу думку, перспективним є подальше поєднання макроісторичних схем із мікроісторією окремих організацій, міст чи регіонів, а також зі студіями про те, як пам'ять про ці товариства (або її відсутність) працює в сучасній Україні – від відновлення історичних будівель і меморіальних практик до нових громадських та мистецьких ініціатив, що фактично продовжують традицію культурно-мистецьких товариств міжвоєнного періоду.

Підсумовуючи сказане, можна дійти висновку, що сучасна історіографія культурно-мистецьких товариств міжвоєнної доби рухається від відтворення хронік «великих угруповань» і «великих дискусій» до картографування мереж, інституцій і практик у багатьох просторових і соціальних масштабах, з активним залученням діаспорних джерел, регіональних кейсів і періодики як самостійного предмета аналізу. Такий поворот, як видається, створює універсальну рамку для повторного читання 1920-х як періоду множинної модерності, де «товариство» – не лише форма творчої самоорганізації, а й чутливий індикатор політик контролю, модернізаційних експериментів та культурної мобільності, а для сучасної України – ще й важливий ресурс осмислення власної культурної суб'єктності в умовах нових загроз і викликів.

Список використаних джерел і літератури

1. Шипович М. А. Партійно-радянське керівництво та літературно мистецька інтелігенція України: 20-ті роки XX ст. *Серія «Історичні зошити»*. Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. 60 с. URL: <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/uhj/article/view/23199>
2. Комаренко Т.О., Шипович М.А. Влада і літературномистецька інтелігенція радянської України: 20-ті роки XX ст. *Серія «Історичні зошити»*. Київ : Інститут історії України, 1999. 63 с.
3. Телячий Ю. В. Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.) : Монографія. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2014. 599 с.
4. Родіонова І. Історія української літератури XX століття : Навчально-методичний посібник. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2020. 280 с.
5. Ляшко С. М. Біобібліографічний показник «Десять років української літератури. 1917–1927» А. Лейтеса і М. Яшека: предметна галузь і можливості використання в гуманітарних дослідженнях. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2005. Вип. 19. С. 393-403.
6. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет. Київ: «Либідь», 1993. 176 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kasianov/Ukrainska_intelihentsiia_na_rubezhi_XIXXX_stolit_sotsialno-politychnyi_portret.pdf
7. Автушенко І., Буглай Н. Конформізм і нонконформізм творчої інтелігенції в радянській Україні 1920–1930-х рр.: проблема вибору. *Український історичний журнал*. 2021. №2. С. 80-92
8. Старка В. В. «Національна за формою, соціалістична за змістом»: культурна політика радянської влади у західноукраїнському селі у 1944–1953 роках. *Література та культура Полісся*. №94(111). С. 221-234.
9. Опришко Т. С. Українська літературно-художня періодика 20-х–першої половини 30-х років XX століття: джерелознавчий та історіографічний аспект. *Бібліотечний вісник*. 2015. №1. С. 27-32.
10. Луцький Ю. Літературна політика в радянській Україні 1917–1934. Київ: Гелікон, 2000. 248 с.
11. Собачко О. Українські літературні організації та течії в другій половині 20-х років XX століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*

НАН України. 2006. Вип. 32. С. 267–280. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/sobachko_ukrainski.pdf

12. Аксьонова Н. В., Маліков В. В. Історія української культури : методичні рекомендації для самостійної роботи студентів спеціальності «Лікувальна справа». Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. 64 с.

13. Примаченко Я.Л. Українська художня інтелігенція 1920-х рр. як історіографічне явище: проблеми методології дослідження. *Український історичний журнал*. 2013. №3. С. 184-197

14. Телегуз І. Освітня діяльність української інтелігенції в 1920–1930-х рр.: сучасна історіографія проблеми. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки*. 2011. №14. С. 249-256.

15. Бачинський Д. Інтелігенція в українізаційних процесах 1920-х – поч. 1930-х рр.: історіографія питання. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2007. Вип. 12. С. 309–323. URL: http://resource.history.org.ua/publ/xxx_2007_12_309

16. Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Kalakura_Yaroslav/Ukrainska_kultura_tsyvilizatsiinyi_vymir.pdf

17. Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932–1938 рр.). Київ: Інститут історії України, 2001. 304 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Yefimenko_Hennadii/Natsionalno-kulturna_polityka_VKPb_schodo_Radianskoi_Ukrainy_1932-1938.pdf?

18. Лоза Г. І. Українізація вищої технічної школи 1920–1930 рр. хх ст. (на прикладі київського політехнічного інституту). *Обрії друкарства*. 2015. №1(4). С. 100-106

19. Фільова Т. В. Культурний розвиток 1920–поч. 1930-х рр. у контексті політики уряду УРСР. *Культура України*. 2013. №44. С. 73-81.

20. Ярич Ю. В. Культурне життя України в умовах сталінського режиму у 1920–1930 рр.: дипл. роб. на здоб. перш. бак. рівня вищої освіти. Івано-Франківськ, 2023. 134 с.

21. Павліченко Б., Вдовиченко Г. Вітчизняні культурно-мистецькі товариства на західноукраїнських землях у 20-х – 30-х рр. Хх ст.: досвід та перспективи культурологічного аналізу. *Українські культурологічні студії*. 2025. №1(16). С. 4-13.

22. Карабартін А.В. Культурні та освітні установи української діаспори 20–30-х років ХХ століття як осередки української ідентичності (на основі матеріалів еміграційного журналу «тризуб»). *Культурологічний альманах*. 2024. Вип. 4 (12). С. 127-135.

23. Глушук О. Г. Організаційні процеси культурного життя Західної Волині міжвоєнного періоду в сучасній вітчизняній історіографії. *Культура України*. 2015. №48. С. 248–257.